

ОБРОЧЕН РЕЛЕФ ОТ СЕРДИКА¹

Илиана Борисова-Кацарова

По време на спасителни разкопки на обект Метростанция 8-II в София през 2010 г. бяха открити три фрагмента от оброчен релеф с антропоморфни изображения (полеви инвентарен № А 2161) (Обр. 1).

Ситуация на намиране и датировка

Фрагментите произхождат от помещение 1-юг на „Антична сграда“ 1, сектор Център, 537, 89 надморска височина. В пласта се наблюдаваше висока концентрация на битова керамика със следи от вторично горене (опожаряване?). Открити бяха и две монети – полеви инвентарен № А 2163 (537,93 нм. в.) и № А 2167 (537, 86 нм. в.), датирани в края на II – началото на III век (първата сечена вероятно по времето на император Марк Аврелий).

Ситуацията на намиране подсказва, че това е помещение на жилищна сграда (Иванов 2012, 317). Характерът на пласта и откритите в него материали позволяват да датираме находката след средата на II век до началото / първата половина на III век. Иконографските особености на изображенията подкрепят тази датировка.

Размери

Открити са три фрагмента от долния десен ъгъл на оброчната плочка. Изработена е от дребнозърнест мрамор. Запазени размери: дължина 10 см; височина 10 см; дебелина 2 см. Ако приложим към запазените части от фигури познатият канон за пропорциите на човешкото тяло (ок. 1/8), можем да допуснем каква е била първоначалната височина на изображенията – ок. 15 см за по-голямата фигура и ок. 10 см за по-малката. Ако приемем, че по-голямата фигура изобразява божеството, чието изображение обичайно заема приблизително централната част на изобразителното поле и че надписът е бил центриран, тогава размерите на оброчната плочка би трябвало да са били ок. 0,20 м ширина и ок. 0,20/0,25 м височина.

Описание и интерпретация

Плочката е имала рамка на изобразителното поле. В долната част тя е широка 0,03 м. На нея е запазена част от надпис на гръцки език: ΧΗΝ (ήν в лигатура) ([εὐ]χίην). Височина на буквите – 1,02 см. Надписът недвусмислено показва, че това е оброчен релеф.

Отдясно рамката не е запазена. Над долната рамка са запазени части от две антропоморфни фигури. Изпълнени са в средно висок релеф. От лявата е

¹Оброчната плочка ми беше предоставена от ръководителя на разкопките, д-р Марио Иванов, за което сърдечно му благодаря.

запазена долната част на краката до коленете. Те са голи, тежестта пада върху левия крак, десният е облекчен и леко изнесен встрани. Дясната фигура е с по-малък размер, в раздвижена, динамична поза. Анатомичните детайли са много добре моделирани. Запазен е торсът до гърдите, краката, съвсем малка част от дясната и част от лявата ръка (силно обезличена). Тялото е изнесено надясно (наше дясно), левият крак е подвит и поема тежестта на тялото, десният е прав и облекчен. С лявата си ръка фигурата държи нещо като тояга (гега?), която се спуска надолу покрай тялото. Дясната ръка изглежда е била протегната напред и нагоре (на това място плочката е счупена). Облекло не личи.

И така, запазени са части от изображенията на две фигури, и двете голи или с оскъдно облекло. Едната е с подчертано по-големи размери. Преглед на подобни паметници от днешните български земи показва, че много често божествата от гръко-римския пантеон, изобразени върху оброчни релефи са придружени от други персонажи – богове или митологични същества от по-нисък ранг. Когато са изобразени фигурите на равностойни божества, те обикновено са с еднакъв ръст (Зевс и Хера, Асклепий и Хигия, Дионис и Херакъл). По-малкият размер на едната фигура върху разглеждания релеф загатва за персонаж с по-нисък ранг. Позата на краката на по-голямата фигура се наблюдава при изображения на няколко божества – Аполон, Дионис, Хермес. Споменатите божества най-често са изобразявани голи, наметнати с по-къси или по-дълги наметки (хламиди, небриди). Богът, изобразяван най-често в обкръжението на множество персонажи в раздвижени пози е Дионис – в неговата свита присъстват сатири (силени) и вакханки (менади). В резултат на тези наблюдения приемаме, че в запазените изображения, макар и силно фрагментирани, могат да се разпознаят фигурите на бог Дионис и някой от традиционните му придружители – най-вероятно млад Силен.

Паралели

Оброчни релефи, посветени на бог Дионис са открити на много места в България. Интерес за нас в случая представляват тези, върху които богът е изобразен заедно със своята свита (тиас(ос)). Най-често фигурата на Дионис е разположена в средата на изобразителното поле и е по-голяма от останалите. Най-често той е изобразен гол или наметнат с небрида. Позата на тялото е небрежно отпусната, често с един облекчен крак, другият – леко изнесен встрани. Понякога държи жезъл (тирс), змия, кантарос. В някои случаи на краката си носи високи ботуши. Отляво и отдясно са изобразени неговите традиционни придружители – Силен/Сатир, Пан, пантера, гроздове, лози, вакханки (менади) и други символи (напр. релеф от с. Таваличево) (IGBulg IV, n. 2195). Фигурите на придружителите му често са в динамични и раздвижени пози. В много от случаите те също се изобразени без дрехи или само с наметки. Най-близък паралел в позата на младия Сатир/Силен намираме в оброчни релефи от с. Крепост, Хасковско (IGBulg, III, 2, n. 1718), от Пловдив (IGBulg, III, 1, n. 957), където отляво на Силен е запазена женска фигура (вакханка?) и от София (Кацаров 1910, 44, обр. 5). Можем само да предполагаме, че върху незапазената част от релефа от Сердика са били изобразени поне още една фигура от свитата на Дионис и пантерата. Често и върху горната рамка на изобразителното поле е имало надпис с името на посветителя или божеството.

Като вземем предвид широко разпространената практика на копиране и репликиране на известни произведения на изкуството (в скулптура и релеф) в

римската императорска епоха, можем да потърсим мястото на коментирания паметник сред други подобни провинциални паметници. При част от запазените в днешните български земи паметници на Дионис се приема, че има влияние от статуята на Аполон Ликейски, изразено в т.нар. „ликейски жест“, което е не толкова копиране, а пренасяне на ликейската схема в друго изображение (Колева 2017, 219-220). Наличието на серия статуарни групи на Дионис и млад Сатир от римската императорска епоха навежда на мисълта, че е възможно да се търси влиянието на по-ранен оригинал, вероятно повлиян от паметниците на Аполон. При споменатите примери пияният гол Дионис се подпират на млад Сатир, а от дясната му страна е разположена пантера (примери от Altes Museum Berlin, Inv. N Sk 1797, Национален музей, Рим, Inv. 8606 (Dionysos Ludovici), Burdur Archaeological Museum, две статуи от Sagalassus, Chiaramonti Vatican Museum). Повечето от тях са датирани във втората половина на II век. При фрагментирания паметник от Сердика, както и върху релефа от Варна, позата на сатира показва усилието от поддържането на отпуснатото божество. Колкото до паметниците, при които Дионис е изобразен фронтално, с дълъг тирс, той обикновено е наметнат с небрида или друга дреха и краката му са обути във високи обувки (ембадес). В тези случаи, струва ми се, би трябвало да се търси влияние от друг известен статуарен тип на това божество. В случаите, при които е изобразен тиасът на бога, с присъствието на множество персонажи, прототипите на образите вероятно трябва да се търсят в римските саркофази с изображения на Дионисиеви сцени. Можем дори да мислим за еkleктични паметници, при които различни прототипи са комбинирани в нови композиции, за да внушат определени идеи. Такъв пример би могло да бъде съчетаването на млад сатир в напрегната поза (репликиращ изображението от типа Dionysos Ludovici) с фронтално изправен Дионис с дълъг тирс.

Дионис в Сердика

Култът към Дионис е засвидетелстван в Сердика. Известна е статуарна група на Дионис с традиционните му придружители – Пан, Силен, пантера и релеф с подобни изображения (Кацаров 1910, 42-43, обр. 4 и 5). И в двата случая Дионис се е подпрят на придружителите си и е вдигнал дясната си ръка над главата в „ликейски жест“. В нея обаче той държи змия. Върху релеф, посветен на Дионис и Херакъл, открит на ул. „Солунска“, позата на краката на божеството е много сходна на тази в разглеждания тук паметник (Кацаров 1910, 45, обр. 6).² Дионис е представен прав, фронтално, наметнат с хламида, с дълъг тирс в лявата си ръка и кантарос в дясната, спусната надолу. При разкопки, свързани с построяването на сградата на Булбанк през 1973 г. са открити множество разбити на големи и малки парчета скулптури от римско време (Станчева 2009, 62). Това унищожение се свързва с налагането на християнството в края на IV век. Между фрагментите са разпознати статуя на Дионис (малко над естествен ръст) и една малка статуарна група на Дионис и неговите придружители, от която са открити много фрагменти. Тези, както и други открити фрагменти показват, че скулптурите са били първокласни произведения на изкуството (Станчева 2009, 62). Изпълнението на изображенията върху новооткритата оброчна плочка също показва голямото майсторство на скулптора, който я е изработил. Фрагмент от статуя на Дионис, глава на сатир, части от скулптурни групи с животни, са открити

² Изпълнението на целия релеф много наподобява на нашия, т.е. не е изключено те да са били изработени в едно ателие.

и при разкопките на крайградско имение (*villa rustica*), проучвано във връзка със строежа на една от сградите на Медицинска академия в София (Станчева 2009, 64).

Изображения на бог Дионис се срещат и върху монети на Сердика от времето на императорите Септимий Север и Каракала (Кацаров 1910, 43, № 10 в приложението; Мушмов 1926, 62, № 55, 86-87, № 203-210, 125, № 463, 132, № 507). Най-често богът е изобразен прав, гол, с дълъг тирс в лявата ръка и кантарос в дясната, обут с високи обувки, придружен от пантера, но се среща и изображение, при което държи грозд в дясната си ръка (Мушмов 1926, № 210) или е яхнал пантерата (Мушмов 1926, № 463). Никъде върху монетите Дионис не е изобразен в храм, което е основание за Н. Мушмов да предположи, че култът към това божество не е имал официален характер в Сердика (Мушмов 1926, 11). Въпреки това, макар и не многобройни, паметниците от Сердика показват, че Дионис е бил познат в повече от две иконографски схеми, вероятно реплики на познати в античността скулптурни паметници.

Интерес представлява ситуацията на намиране на тези паметници – в рамките на жилищна сграда (Иванов 2011; Иванов 2012). Наличието на посветителен надпис по-скоро навежда на мисълта, че разглежданата плочка е принадлежала на инвентара на храм или светилище или е била подготвена за принасяне в дар. Но съществуват и други случаи, при които оброчни плочки, статуи на божества и други култови предмети са откривани в жилищни комплекси. За една скулптура на Дионис от Сердика знаем, че е намерена в жилищна сграда, принадлежаща, според откривателите ѝ, на вила рустика. Тя е открита заедно с други паметници, свързани с езическата религия и произведения на изкуството. Поради тази причина обектът е наречен „вилата на колекционера“ (Станчева 2009, 64). Оброчни плочки в сгради, които не са интерпретирани като светилища са намирани и до с. Скобелево (две оброчни плочки с изображение на Тракийски конник) (Попов, Георгиев 2010: 366-368), във вилата при Мадара (с Асклепий и Хигия) (Колева 2017, 96 с цит. лит.), в Марцианопол (Херакъл и Дионис) (пак там), в Хераклея Синтика (една на Херакъл и една на Артемида) (Реева 2010, 59-63). В сграда А1 (Метростанция 8-II), но в помещение 1-север, на кота 538.03 надм. височина беше открита още една анепиграфна оброчна плочка, но с изображение на Тракийски конник (полеви инвентарен № А11/325). През 2011 г. по време на археологическо проучване на обект „Западна порта на Сердика“, в жилищна сграда беше открита теракота, изобразяваща модел на храм с орел, кацнал върху шишарка, ограден от две колони (Борисова-Кацарова, Аладжов 2012).³ Известно е, че в ларариумите, освен домашните божества, са били почитани и богове от гръко-римския пантеон, за които се е вярвало, че са патрони, родоначалници или специални покровители на дадената фамилия (Beard et al. 1998, 102; Колева 2017, 95-97 с цит. лит.). Не е изключено, в помещение 1 на сграда А1 в Сердика да е имало такъв ларариум, други следи от който, освен коментираните оброчни плочки, не са достигнали до нас.

³ Пълната публикация на резултатите от това проучване предстои.

Обр. 1. Оброчен релеф от Сердика

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Борисова-Кацарова, Аладжов 2012:** И. Борисова-Кацарова, А. Аладжов. Западна порта на Сердика. – В: *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* София, 2012, 322-325.
- Иванов 2011:** М. Иванов. Обект „Метростанция 8-II“, гр. София, античен период. – В: *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София, 2011, 316.
- Иванов 2012:** М. Иванов. Обект „Метростанция 8-II“, гр. София, античен период. – В: *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* София, 2012, 314-316.
- Кацаров 1910:** Г. Кацаров. Приноси към старата история на София (= *Материали за историята на София*. Кн. 1). София, 1910.
- Колева 2017:** М. Колева. Римска идеална скулптура от България. София, 2017.
- Мушмов 1926:** Н. Мушмов. Монетите и монетарниците на Сердика. София, 1926.
- Попов, Георгиев 2010:** Хр. Попов, Пл. Георгиев. Спасителни археологически проучвания на обект 15, ЛОТ 3, по трасето на АМ „Тракия“, с. Скобелево, Сливенска област. – В: *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* София, 2010, 366-368.
- Станчева 2009:** М. Станчева. София от древността до нови времена. София, 2009.
- Beard et al. 1998:** M. Beard, R. Simon, F. Price, J. North. *Religions of Rome*. Vol. 2. A Sourcebook. Cambridge, 1998.
- IGBulg, III, 1:** G. Mihailov. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. Vol. III. P. 1. *Inscriptiones inter Haemum et Rhodopem repertae* (= *Institutum Archaeologicum. Series Epigraphica*. № 6). Sofia, 1961.
- IGBulg, III, 2:** G. Mihailov. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. Vol. III. P. 2. *A territorio Philippopolitano usque ad oram pomticam*. (= *Institutum Archaeologicum. Series Epigraphica*. № 7). Sofia, 1964.
- IGBulg, IV:** *Inscriptiones in territorio Serdicensi et in vallibus Strimonis Nestique repertae* (= *Institutum Archaeologicum. Series Epigraphica*. № 9). Sofia, 1966.
- Peeva 2010:** N. Peeva. Two Late Roman Anepigraphical Votive Plates from Heraclea Sintica, SW Bulgaria. – *Archaeologia Bulgarica*, 3, 2010, 59-63.

Summary

This article represents a newfound votive relief of Dionysus, dated in 2nd-3rd century AD found during rescue excavations of Metro Station 8-II in Sofia, Bulgaria. Small pieces of the god's body is preserved in which on the basis on – perhaps a young Silenus. The situation of its discovery is interesting – in a dwelling area of a private home. In the same room one more votive plate was discovered (with Thracian Horseman depicted). This may be an example for worshipping deities in domestic shrines – *lararium*, but no other traces of it except these plates have come to us.

Ключови думи

Сердика, римски период, оброчен релеф, Дионис

Serdica, Roman period, votive relief, Dionysus

Автор

Гл. ас. д-р Илиана Борисова-Кацарова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
ilianabo@yahoo.com

Author

Iliana Borissova-Katsarova, Assist. Prof., PhD
St. Kliment Ohridski Sofia University
ilianabo@yahoo.com